

Тамара Вронська
(Київ)

«КУРКУЛЬСЬКИЙ» ПРИЗОВ 1942 р.:
МОБІЛІЗАЦІЯ СЕЛЯН — ТРУДПОСЕЛЕНЦІВ ГУЛАГ
1942 р.
(передісторія та перебіг)

У статті аналізуються витоки дискримінаційних обмежень для дітей селян, депортованих під час «розкуркулення» до віддалених місцевостей СРСР. Розглядається процес ухвалення рішення про залучення юнаків призовного віку з числа трудпоселенців ГУЛАГу до різних формувань Червоної армії у 1942 р., наслідки мобілізації та реакція депортованих на ці заходи влади.

Ключові слова: Депортація, військовий обов'язок, мобілізація, призов, депортовані, спецпереселенці, трудпоселенці, тилополчення, трудармія, ГУЛАГ, НКВС, НКО.

Проблема мобілізацій до лав Червоної армії у роки Другої світової війни, хоча й не досліджена повною мірою, вже не є «білою плямою» історіографії, так само як і залучення до радянських збройних сил колишніх в'язнів ГУЛАГу і депортованих селян*. Найменше відомо про витоки формування дискримінаційних обмежень селянських дітей призовного віку та перебіг мобілізацій під час Другої світової війни трудпоселенців**.

Передісторія дискримінаційних обмежень призову до Червоної армії окремих категорій громадян сягає своїм корінням ще у часи грома-

* Красильников С.А. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 — конец 1930-х гг.). — Новосибирск, НГУ, 1998; Земсков В.Н. Судьба «кулацкой ссылки» (1930–1954) // Отечественная история. — 1994. — № 1; Игнатова Н.М. Численность спецпереселенцев — «бывших кулаков», призванных в Красную армию в 1941–1942 гг. / Н.М. Игнатова // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2. Гуманитарные науки. — 2011. — № 1 (87). — С. 242–252; Шашков В.Я. Раскулачивание в СССР и судьбы спецпереселенцев. 1930–1954 гг. Дис. ... д.и.н. — М., 1995 тощо.

** До 1934 р. депортовані селяни — виселені з місць свого колишнього проживання у віддалені місцевості СРСР без будь-якої судової та квазісудової процедури іменувалися спецпереселенцями, у 1934–1944 рр. — трудпоселенцями, від 1944 р. — спецпоселенцями.

дянської війни, коли у 1918–1919 рр. більшовицька верхівка почала практикувати залучення «непевних» осіб, зокрема і тих, хто був позбавлений виборчих прав^{*}, до так званого тилового ополчення — спеціальних підрозділів, які спочатку використовувалися на обслуговуванні армії, господарських роботах, а згодом були переформовані у будівельні батальйони Робітничо-селянської червоної армії. Після завершення громадянської війни розпочалося скорочення й реорганізація збройних сил. Армію почали комплектувати за «територіально-міліційним» принципом^{**}, організовуючи планові призови військовозобов'язаних для військового вишколу (строком на 5 місяців) та короткотермінову перепідготовку. Тоді — вже у мирний час була пролонгована система дискримінацій для певних категорій громадян за соціальною ознакою. Представники «експлуататорських класів» — діти купців, священників, дворян, козаків та інші «неблагонадійні» громадяни не підлягали призову до Червоної армії, а мусили відбувати військову службу у тиловому ополченні.

Закони про військову службу в СРСР 1925 і 1930 рр. вже у перших рядках визначали, що «захист Союзу РСР є обов'язком всіх громадян», а «оборона Союзу РСР зі зброєю в руках здійснюється винятково трудящими» (тут і далі курсив наш. — Авт.). Обидва документи на законодавчому рівні закріпили практику дискримінації великого заgonу осіб призовного віку¹. Вони, іменовані в діловому та побутовому мовленні чи-то «нетрудовими елементами», «непевними особами», чи-то «експлуаторськими класами», направлялися для проходження напіввійськової служби до підрозділів т.зв. тилового ополчення.

Редакція обох законів про військову службу у частині визначення дискримінаційних заходів стосовно членів «ворожих» родин призовного віку не надто відрізнялася. У Законі від 18 вересня 1925 р., підписаному М. Калініним, Л. Каменевим і А. Єнукідзе, зазначалося, що громадяни, позбавлені прав обирати та бути обраними (відповідно до конституцій союзних республік і за судовим вироком), а також вислані в адміністративному порядку, зараховуються до тилового ополчення². Вже за п'ять років, коли в СРСР повним ходом здійснювалися широкомасштабні заходи з «колективізації» та «розкуркулення», а також різноманітні «чистки», за новою редакцією Закону про військову службу від 13 серпня 1930 р. коло дискримінованих осіб значно розширилося, позаяк до нього

^{*} Позбавлення виборчих прав, а відтак і масштабна дискримінація, існували в СРСР від 1918 р. Формально скасоване Конституцією СРСР 1936 р., воно продовжувало застосовуватися до великого кола громадян, в тому числі й засуджених судовими та позасудовими органами, аж до 1953 р.

^{**} У травні 1935 р. було ухвалене рішення про реформування територіально-міліційної системи на кадрову (регулярну), яке завершилося у 1939 р.

потрапили нові категорії: громадяни, які вже відбули покарання за «контрреволюційні» злочини з наступним позбавленням політичних прав; «вичищені зі служби за першою категорією»^{*}, а також, звичайно, велика кількість репресованих і дискримінованих у різний спосіб селян³.

Обидва закони про військову службу (1925 і 1930 рр.) декларували, що у разі скасування згаданих дискримінаційних заходів юнаки призовного віку можуть зараховуватися на звичайну військову службу.

Формування тилополчення, що за всіма ознаками становило своєрідні штрафні батальйони мирного часу, упродовж короткого часу підпорядковувалися ОДПУ, наприкінці 1930 р. — Наркомату праці, від 1933 р. — Наркомату військових та морських справ (11 жовтня у складі Головного управління РСЧА було створене Управління тилового ополчення (УТО) — *Авт.*) і припинили своє існування в 1937 р.^{**}

Зараховані до тилопчення перебували на особливому військовому обліку та обкладалися спеціальним «воєнним податком»^{***}, який становив у перші два роки служби 20% від сукупного доходу, згодом — 10%. Якщо юнак не мав свого доходу, податки сплачувалися батьками.

Після масових депортацій селян з України та інших регіонів СРСР у 1932 р. цілком закономірно виникло питання, чи мобілізувати молодь з числа спецпереселенців до тилового ополчення, як це передбачалося законом про військову службу в редакції 1930 р. Навколо цієї проблеми виникло глухе протистояння між двома зацікавленими відомствами: ОДПУ, на «балансі» якого перебували депортовані і становили суттєвий резерв фактично дармової робочої сили, та Наркомату праці, котрому підпорядковувалися о тій порі підрозділи тилового ополчення. Цього разу у «підклимній» боротьбі за дискриміновані трудові резерви перемогло карально-репресивне відомство, позаяк спромоглося довести керівництву держави, що молодь з депортованих селянських родин вже «ефективно» використовується у надважливих галузях економіки віддалених місце-

^{*} Ідеться про організаційні заходи з перевірки членів комуністичної партії, а також безпартійних, які працювали у радянських установах, широко практиковані у 20–30-х роках. Всіх визнаних не гідними перебувати у лавах комуністичної партії та займати відповідні посади «вичищали» з радянського апарату, розподіляючи на три категорії. Віднесені до першої (за доволі розпливчати підставами, в тому числі й за підозрою «шкідництві», «саботажі», «зрошенні з непманами та куркулями») виселялися з квартир і позбавлялися всіх прав, в тому числі й на державні допомоги, пенсії та роботу.

^{**} Відповідно до наказу Наркома оборони СРСР від 20 лютого 1937 р. частини тилового ополчення були переформовані на будівельні частини Червоної армії.

^{***} «Воєнний податок» запроваджений Постановою ЦВК СРСР від 6 листопада 1925 р. Вдруге такий же податок запроваджувався в СРСР під час Другої світової війни (з 1 січня 1942 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 грудня 1941 р. і скасований Указом Президії Верховної Ради СРСР від 6 липня 1945 р.).

востей СРСР (видобувна, лісорозробки тощо) на договірних засадах з ОДПУ, що «цілком відповідає порядку працевикористання, встановленому для «бійців» тилопочення»⁴. Отже, РНК відхилив претензії Наркомату праці. Призов продовжувався з числа тих дітей «куркулів», які за тих чи інших обставин залишалися за своїм попереднім місцем проживання. Ці мобілізації до частин тилового ополчення з українського села, реально залишалися «усіченими» й нечисельними, оскільки на попередніх місцях проживання залишалося небагато дітей розкуркулених. А про тих, хто перебував у віддалених місцевостях СРСР, згадали за десять років...

Документів чи матеріалів, які б ілюстрували службу в радянському тилополченні у 30-ті роки, зокрема й українців, бракує. Цю джерельну прогалину до певної міри заповнюють поодинокі спогади тих, кому довелося служити в згаданих підрозділах, заплативши у такий спосіб за свою належність до «куркульського роду». Серед них — представник зарубіжного українства, селянський син Йон Терський, який у своїй мемуарно-публіцистичній праці «Що таке сталінське “Тилополчення”?»⁵ виклав не лише власну історію служби у лавах спеціальних формувань Червоної армії, а й ґрунтовно проаналізував організацію тих частин.

Докладно переповідаючи історію формувань «тилополчення», Йон Терський підкреслює, що у цій армії дискримінованих службу проходили чоловіки різного віку. Там одночасно були старші й молодші, об'єднані лиш тим, що належали до «ворожих» родин. Більшість «призовників», яких не допускали до регулярної армії, передбачаючи ускладнення і призов до трудовополчення, намагалися десь виїхати зі своєї місцевості й улаштуватися на роботу там, де їх не знали, чи зменшити справжній вік. З іншого боку, це давало шанс приховати своє походження й піти на військову службу на загальних підставах.

До великого загону позбавленців-«куркулів» після масштабної паспортизації 1933–1934 рр. і чистки великих міст України — Києва і Харкова, додалося чимало «декласованого елемента», який також автоматично потрапляв до дискримінованих призовників. Серед останніх були й селянські діти, яким вдалося під час колективізації втекти з села, приховуючи своє «неправильне» походження.

Ставлення до всіх учорашніх заможних селян, як і до їхніх дітей, у радянської різнокаліберної верхівки було незмінно негативним. Їх не лише послідовно переслідували, а й позбавляли навіть права вживати стосовно них звичних для радянського суспільства звернень до людей. Так, один з функціонерів Червоної армії — начальник політвідділу УТО РСЧА на «благозвучне» прізвище Корявов гнівався з приводу того, що редактор багатотиражної газети «За рост» Урало-Кузбаської інспекції частин тилового ополчення у зверненні до згаданих дискримінованих

юнаків дозволив собі вжити слово «товариші». Він в уїдливій та різкій формі у листі від 17 січня 1935 р., підкреслив, що позбавлені права служити в кадрових частинах аж ніяк не «товариші» й не «червоноармійці». Вони, на глибоке переконання дописувача, є неповноправними «громадянами», «дрантям людського суспільства, залишками розгромленого, але ще остаточно не добитого куркульства»⁶.

Директивою ЦВК СРСР від 25 січня 1935 р. всі колишні «куркулі» були відновлені у виборчих правах. Це «рівноправ'я», задеклароване у Конституції СРСР 1936 р., не стало тріумфом справедливості стосовно великої армії селянства. Учораšní хлібороби даремно сподівалися на швидке повернення додому. Ніхто цього робити й не збирався, позаяк те декларативне й гучне «відновлення прав» не давало права залишити місця поселення, а фактично — резервації, встановлені для них новітніми робовласниками. Навіть постанова РНК СРСР від 22 жовтня 1938 р. «Про порядок видачі паспортів дітям спецпереселенців та засланих, які досягли 16-го віку», відповідно до якої молодь начебто ставала вільною виявилася черговою радянською облудою. Підступність цього документу полягала в тому, що старші юнаки під цю постанову не підпадали, а ті, кому видали паспорти, позбавлялися вільного вибору місця проживання, оскільки залишався чинним припис щодо режимних обмежень. Депортовані селяни, як і раніше, не знали, скільки ж їм судилося залишатися у вигнанні. Радянська влада, коли тільки-но розпочинала депортації, ще вказувала термін такого покарання, а згодом забула про це. Тому й виявилось, що репресовані ні за що не мають навіть чітко визначеного терміну перебування на спецпоселенні.

Аби навести порядок, наркомам внутрішніх справ, регіональним та лінійним підрозділам спеціальною директивою НКВС СРСР від 1 червня 1939 р. приписувалося взяти всіх засланих та висланих на спеціальний облік; оформити зобов'язання засланих про виконання ними встановлених правил; визначити кожному засланому чіткі терміни перебування на спецпоселенні тощо⁷.

Молодь з депортованих родин, як і раніше, не призивалася до Червоної армії, оскільки військкомати на місцях керувалися відповідними вказівками свого вищого керівництва та 30-ю статтею нового Закону про загальний військовий обов'язок, ухваленого у перший день Другої світової війни — 1 вересня 1939 р. На відміну від попередніх аналогічних законів (1925 та 1930 рр.) у ньому, як і в Конституції 1936 р., декларувалася абсолютна рівність всіх громадян, незалежно від віросповідання та соціального становища. Втім, у документі окремо зазначалося: «Арештовані особи, заслані та вислані, а також позбавлені судом виборчих прав, під час відбуття покарання не призиваються до Армії та Флоту»⁸. Отже,

масовий призов дітей «розкуркулених» був практично неможливий. До того ж, цю дискримінацію пролонгували відповідною вказівкою Головного управління Червоної армії від 27 лютого 1940 р. Трудпоселенців прирівняли до категорії осіб, засланих і висланих, які на підставі відповідної статті Закону про загальний військовий обов'язок «до призовних ділянок не приписуються, в Червону армію і флот не призиваються»⁹.

Початок нацистської агресії ознаменував новий етап у житті гулагівського населення — в'язнів таборів і депортованих. Владна верхівка СРСР не відразу визначила своє ставлення до мобілізації трудпоселенців до Червоної армії. Це рішення визрівало поступово, під впливом об'єктивних факторів.

У перші — найважчі місяці війни склалася абсолютно суперечлива ситуація: ГУЛАГ, з одного боку, отримав вказівки призупинити звільнення всіх підпорядкованих йому «контингентів», а з іншого — активно обговорювалося питання про поповнення мобілізаційних ресурсів за рахунок окремих категорій ув'язнених та трудпоселенців.

Не маючи чіткого розуміння необхідності змін у репресивній політиці, керуючись винятково мобілізаційними потребами, в окремих місцевостях військкомати здійснювали частковий призов трудпоселенців до будівельних батальйонів і навіть кадрових частин Червоної армії, посилаючись на те, що, припиняючи звільнення дітей всіх категорій трудпоселенців, для молоді з «колишніх куркулів» був зроблений виняток і вони теоретично під заборону не потрапляли. Втім, кількість мобілізованих була настільки мізерною, що аж ніяк не могла вплинути на боєздатність армії, тим більше, що юнаки зі трудпоселень направлялися, як правило, не на фронт, а в спецчастини з обслуговування тилу. Окрім цього, задля справедливості слід зазначити, що масового «мобілізаційного піднесення» та ентузіазму з боку депортованих селянських дітей призовного віку не спостерігалось. За даними, наведеними у статті російської дослідниці Н. Ігнатової, станом на 15 жовтня 1941 р. до Червоної було призвано 3 218 трудпоселенців, з яких всього 301 особу спрямували до кадрових частин і 2 917 — до будівельних батальйонів. У перші дні 1942 р. трудпоселенці добровільно подали 547 заяв з проханням направити їх до лав Червоної армії¹⁰.

Тим часом на вищих щаблях влади розгорталось активне обговорення проблеми додаткових мобілізаційних резервів, що навіть спричиняло непорозуміння між окремими очільниками НКВС, більшість з яких вперто обстоювала позицію подальшої ізоляції дітей колишніх «куркулів», вважаючи їх затятими й непримиренними ворогами радянського ладу. Не помиляючись в головних своїх висновках щодо позиції депортованих (*справедливої і обгрунтованої*), репресивне відомство під тиском обста-

вин все ж мусило поступитися своєю категоричною позицією, оскільки і в його лавах знайшлися керівники, котрі змогли навести переконливі аргументи на користь нової мобілізаційної політики ГУЛАГу. Так, начальник відділу трудових та спеціальних поселень ГУЛАГу НКВС СРСР 16 березня 1942 р. у довідній записці начальнику ГУЛАГу, серед іншого, наголошував: «... Питання щодо призову в Червону армію трудпоселенців, які на момент виселення не були головами родин (*а отже, за логікою дописувача, — затятими ворогами радянської влади (!) — Авт.*), набуває зараз двоякого значення. По-перше, йдеться про понад 100 тис. осіб призовного віку. По-друге, зрівняні майже у всіх правах, всі трудпоселенці виявились начебто *заброньованими від мобілізації...*», — досить влучно зробив акцент дописувач. І далі навів абсолютно слушні аргументи: «...Постанови Уряду, яка б забороняла залучення до відбуття військового обов'язку трудпоселенцями немає. Є лише ставлення [до цієї проблеми] Г.У. Червоної Армії від лютого 1940 року...*. Гадаю, що доцільність призову 2-х и 3-х членів сімей колишніх куркулів, а не голів, сумнівів не викликає... Тому вважаю, що з метою прискорення вирішення питання, доцільно написати [довідну] у Раднарком за підписами НКВС і НКО»¹¹.

Вже наприкінці березня 1942 р. союзний нарком внутрішніх справ С. Круглов підготував довідку для голови РНК СРСР В. Молотова про потенційні «людські резерви» для фронту, які перебували в трудових селищах. Серед іншого наголошувалося, що серед 272 473 чоловіків 174 596 становлять особи віком від 16 до 50 років. 3-поміж них лише 37 861 особа були головами «куркульських» родин, решта цілком могли використовуватися для захисту рідної землі¹², — зробили висновок у НКВС.

Готуючи ці та інші документи, які створювали «правове» підґрунтя для наступної мобілізації селян, очільники карально-репресивних органів посилалися на свої попередні «гуманні» кроки з відновлення прав депортованих селян. З рядків того «тематичного» листування просто сочилися концептуально важливі для політичних вождів тези, які мали заколисати загальне занепокоєння тим, що «непевні» особи отримають зброю. У кожному документі повторювалися «мантри»: до Червоної армії мобілізу-

* Йдеться про вказівку Головного Управління РСЧА від 27 лютого 1940 р. «Про порядок приписки до призовних ділянок трудпоселенської молоді», якою регламентувалася *заборона такого обліку та заборона призову цього «контингенту» до лав Червоної армії*. Виняток був зроблений лише для тих юнаків, які вже були звільнені з трудових селищ. Ця категорія селянських дітей підлягали відповідному обліку з зарахуванням до кадрових військ «за особливою вказівкою НКО СРСР».

ються не «закляті вороги» — голови засланих родин, а лише діти колишніх «куркулів», які досягли призовного віку. Та домінуючою все ж залишалася реально гостра потреба у додаткових людських резервах.

11 квітня 1942 р. була ухвалена постанова ДКО СРСР, якою встановлювалися терміни та відповідні ліміти організованого призову у трудпоселеннях. За період від 15 квітня до 15 травня 1942 р. належало мобілізувати до Збройних сил 35 тис. осіб за рахунок *«ретьельного відбору дітей переселенців і переселенців призовного віку»*. У цьому ж документі містилося положення, яке свідчило про відхід від попередньої концепції: використання згаданого «контингенту» здебільшого у тилкових частинах. Тепер вже чітко декларувалося, що учорашніх «ворогів» радянської влади із заможних селянських родин, пограбованих і позбавлених рідної домівки, планується використати *«в укомплектуванні запасних частин для підготовки маршового поповнення та в укомплектуванні стрілецьких дивізій, які виводяться з фронту; а також у формуванні танкових й інших спеціальних частин»*¹³.

Для призову трудпоселенців були створені спеціальні відбіркові комісії, куди входили оперативні працівники держбезпеки і коменданти трудових селищ. На фронт направлялися лише ті з депортованих, яким вдалося довести свою лояльність, пройшовши відповідну перевірку.

«Куркульським призовом», санкціонованим квітневою (1942 р.) постановою ДКО, організована мобілізація селянських дітей у місцях спецпоселень не вичерпалася. Вже 22 червня того ж року черговою ухвалою ДКО стартував її другий етап. План мобілізації трудпоселенців збільшився до 50 тис. Були враховані організаційні недоліки попереднього часу та вжиті відповідні заходи, спрямовані на виконання директив «центру», внаслідок чого станом на 1 листопада 1942 р. вдалося мобілізувати 60 747 осіб (в тому числі й 57324 — після 1 січня 1942 р.)¹⁴ з числа селян депортованих на початку 30-х років. Ці — майже 61 тис. осіб становили приблизно половину з тих, хто був визнаний «гідним» мобілізації.

Важливо зазначити, що планових обсягів мобілізації вдалося досягти завдяки значним зусиллям військової влади на місцях. У перші місяці — навесні 1942 р. фіксувалося недовиконання встановлених лімітів призову, передусім, тому, що багато хто з тих напіввільних учорашніх селян мали відстрочку від призову, працюючи на підприємствах вугільної, лісової та металургійної промисловості, продукцію яких гостро потребував фронт. Керівництво підприємств (зовні підтримуючи призов), не бажало втрачати цю дешеву робочу силу.

Часто-густо самі «призовники», так само як і в перші дні війни, не виявляли масового ентузіазму, дізнавшись про те, що їх чекає мобілізація

до армії. Траплялися й ексцеси, пов'язані з бажанням окремих осіб ухилитися від неї. Якщо до війни переселенська молодь наполегливо домогалася зняття з обліку, то після її початку потік заяв про звільнення значно скоротився. Деякі депортовані, вже зняті з обліку спецкомендатур, навіть виявляли бажання поновити своє попереднє становище, аби уникнути призову. З метою боротьби з ухиленням від мобілізації комендантам усіх селищ було наказано прискорити звільнення молоді (крім німців та фінів) й передачу її воєнкоматам¹⁵.

Родичі призовників — селяни, яких у насильницький спосіб колись вигнали з рідної землі, по-різному реагували на мобілізацію молоді та відповідні «пільги»: у жовтні 1942 р. було ухвалено рішення, що члени сімей мобілізованих на фронт знімаються з обліку спецкомендатур, скасовувалося позбавлення прав, повнолітнім членам родин загиблих на фронті дозволили достроково видавати паспорти і виїхати з місць поселення*. Окрім цього Наркомат соціального забезпечення дав вказівку про розповсюдження на сім'ї трудоселенців, мобілізованих до лав Червоної армії, Указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 р. «Про порядок призначення та виплати допомоги сім'ям військовослужбовців». Дехто справді радів й щиро бажав, щоб його діти стали на захист СРСР від нацистів. Інші — батьки, матері й дружини, дізнавшись про нові «поступки» влади, заявляли: «Це якесь глузування. Якщо вашого сина або чоловіка вбили на фронті, то отримаєте паспорт як винагороду. До цього вони вважали, що ти чужий для радянського ладу, а коли на фронт, то потрібен»¹⁶.

Як би там не було, але у місцях спецпоселень мобілізація пройшла в цілому організовано. Більшість депортованих селян, заляканих попередніми репресіями, не наважувалися виступати проти влади, а деякі з них дійсно бажали піти на фронт.

Важливо підкреслити те, що мобілізовані з трудових селищ віддалених районів СРСР, незважаючи на задекларовані положення Постанови ДКО СРСР від 11 квітня 1942 р. щодо використання «в укомплектуванні ...стрілецьких дивізій, які виводяться з фронту; а також у формуванні танкових й інших спеціальних частин» у більшості своїй реально не направлялися до фронтових підрозділів. Їм не довіряли зброї з огляду на їх «непевне» походження. Натомість кримінальникам у штрафбатах

* Спочатку, відповідно до постанови ДКО, планувалося знімати з обліку мобілізованих в армію та прямих родичі (дружин і дітей) членів їх родин лише після того як вони прослужать в армії цілий рік. У жовтні 1942 р. було ухвалене рішення, відповідно до якого згадані категорії осіб слід знімати з обліку та видавати паспорти, звільняти від 5% відрахувань із зарплати одразу, а не після року служби.

довіри було більше. Вони — хоч і вчорашні злодії, але ж свої — радянські люди, а не «експлуататори» чи «контрреволюціонери»! До речі, відомі наукові публікації та документи, на відміну від широко розтиражованих художньо-публіцистичних творів та фільмів, не містять фактів про участь колишніх «куркулів» з числа трудпоселенців у штрафних підрозділах. Цього, вірогідно, дійсно не було, хоча не можна виключати, що такі наміри декларувалися до часу. Не виключене й зарахування до штрафних підрозділів учорашніх селян, які потрапили туди добровільно з ГУЛАГу, вчинивши перед тим незначні злочини.

Трудпоселенці, вже зараховані через військкомати до відповідних підрозділів з обслуговування армії, комплектування котрих відбувалося на загальних підставах з військовими формуваннями, як правило, не підлягали направленню до діючої армії з морально-політичних міркувань. Формально вважаючись вільними людьми, наділеними всіма правами нарівні з іншими громадянами, насправді вони й надалі не позбавлялися контролю з боку карально-репресивних органів. Будь-яке їх «неправильне діяння» оцінювалося як вчинене за обтяжливих обставин — вони ж бо були «куркульськими» дітьми або «підкуркульниками».

Окрім згаданих підрозділів з обслуговування армії, трудпоселенців (за спеціальними нарядами ДКО через військкомати) упродовж 1942 р., як і у 20–30-ті роки, зараховували до т.зв. «робочих колон» («трудової армії») — фактично клону «трудового ополчення». Вони працювали на промислових підприємствах стратегічного значення в режимі схожому на табірний. Ці формування упродовж війни комплектувалися військкоматами з представників «покараних народів», в тому числі й колишніх «куркулів» та інших «непевних» осіб, перелік яких поповнився й тими, хто вже відбув покарання за різними статтями Кримінального кодексу¹⁷.

Щоправда, існують абсолютно достовірні дані про зарахування трудпоселенців до окремих військових підрозділів, укомплектованих безпосередньо у місцевостях, де розташовувалися трудові селища. Так, сформовані в Омську влітку 1942 р. дві Сибірські стрілецькі бригади, які у жовтні увійшли до складу Сибірського добровольчого корпусу, мали у своєму складі трудпоселенців, «врівноважених» наявністю у командному складі цього військового формування значного числа членів партії та комсомольців¹⁸.

Після 1942 р. зберігався лише частковий призов до армії дітей колишніх «куркулів». Згадок про перебіг якихось масових акцій з організованої мобілізації цього дотепер не виявлено.

Депортованим селянам дорога до кадрових частин регулярної армії була закрита ще щільніше на початку 1944 р., коли вище військове керівництво взяло курс на згортання практики направлення на фронт засуд-

жених (із застосування відстрочки виконання вироку) за незначні кримінальні злочини. Тоді аргументацією стала не лише дійсно негідна поведінка окремих добровольців згаданої категорії (дезертирство, мародерство, крадіжки тощо), а й стійка недовіра до будь-яких громадян, які прибували на фронт з ГУЛАГу.

По війні — в період з 1946 до 1948 рр. — призов до армії взагалі не проводився*. Молодь призовного віку, в тому числі і з числа колишніх «куркульських» родин, направляли на відновлювальні роботи на шахтах, у металургійну галузь, будівництво.

Підбиваючи підсумки цієї розвідки, слід констатувати, що сучасний стан історіографії та джерельної бази сьогодні не дає змоги встановити кількість та національний склад трудпоселенців, мобілізованих до лав регулярної армії, як і тих, хто використовувався у частинах з обслуговування фронту. Швидше за все це питання так і залишатиметься відкритим, допоки не з'ясується, чи здійснювалися відповідні обліки військоматами. Останнє видається можливими у разі доступу науковців до відповідних фондів Центрального архіву Міністерства оборони Російської Федерації. Нині ж залишається послуговуватися оприлюдненими та архівними матеріалами, а також дослідженнями науковців, які висвітлювали різні аспекти карально-репресивної практики на рівні окремих регіонів¹⁹.

Наразі можна зробити небезпідставне припущення: зважаючи на те, що напередодні Другої світової війни серед трудпоселенців вихідці з України посідали третє місце (після росіян і німців), їх частка серед мобілізованих у 1942 р. була досить вагомою.

Передісторія та перебіг мобілізації трудпоселенців до Червоної армії, навіть без певних якісних узагальнень, дозволяє поглибити моральну та антропологічну дискусію довкола природи тоталітарного режиму сталінського зразка, усвідомити його подвійні стандарти, підступність у ставленні до депортованих селян. Радянська влада діяла безпринципно, безоглядно та цинічно. Спочатку в насильницький спосіб видалила велику армію українського селянства з рідної землі, обмеживши їх у правах, в тому числі й щодо служби в армії нарівні з іншими громадянами СРСР, а потім — у лиху годину, коли забракло людей, вирішила звернутися до них за допомогою. Втім, і тоді цим знедоленим, дискримінованим і

* У 1949 р. був ухвалений новий Закон про загальний військовий обов'язок. Призову, який здійснювався раз на рік — у листопаді–грудні, підлягали молоді люди у віці 18 років. Строк служби у сухопутних військах та авіації тривав 3 роки, на флоті — 4. У 1968 р. термін служби був зменшений на один рік, замість призову один раз на рік, проводилися дві призовні кампанії.

штучно маргіналізованим людям недвозначно давали зрозуміти: ми вам, як і раніше, не довіряємо. Лише незначна кількість депортованих з України потрапила до фронтових частин, більшість — до обслуговуючих фронт підрозділів та мілітаризованої трудової армії.

Діючи у такий спосіб, сталінський режим убивав надію тих, хто щиро бажав піти на фронт і зі зброєю в руках, ціною свого здоров'я або й життя, захищати від ворога рідну землю. Страх перед несправедливо покараними, недовіра і підозрілість влади залишалися нездоланими. Така політика, сформована ще у 20–30-ті роки, реалізовувалася на теренах СРСР у роки війни і тривалий час після неї.

¹ СЗ ССРСР. 1925 г. № 62. Ст. 463; СЗ ССРСР. 1930 г. № 40. Ст. 424.

² СЗ ССРСР. 1925 г. № 62. Ст. 463.

³ СЗ ССРСР. 1930 г. № 40. Ст. 424.

⁴ Красильников С.А. На изломах социальной структуры: Маргиналы в послереволюционном российском обществе (1917 — конец 1930-х гг.). — Новосибирск, НГУ, 1998. — С. 73.

⁵ Терський Й. Що таке сталінське «Тилоополчення»? / Йон Терський. — Toronto, 1969. — 96 с.

⁶ Красильников С.А. Указ. соч. — С. 74.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 9, спр. 617, арк. 266–267.

⁸ Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР (1938 — июль 1956 гг.) — М., 1956. — С. 177.

⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі — ГАРФ). — Ф. 9479, оп. 1, д. 113, л. 6.

¹⁰ Игнатова Н.М. Численность спецпоселенцев — «бывших кулаков», призванных в Красную армию в 1941 — 1942 гг. / Н.М. Игнатова // Известия Уральского государственного университета. Сер. 2, Гуманитарные науки. — 2011. — № 1 (87). — С. 242–252. Электронный ресурс: <http://hdl.handle.net/10995/18709>

¹¹ Там само.

¹² ГАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, д. 113, л. 4–5.

¹³ История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 355–356.

¹⁴ ГАРФ. — Ф. 9479, оп. 1, д. 113, л. 215; История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 355–356.

¹⁵ История сталинского ГУЛАГА. Конец 1920-х — первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т. 5. Спецпереселенцы в СССР. — С. 339.

¹⁶ Там само. — С. 354.

¹⁷ Исупов Владимир. Другая сторога войны // Электронный ресурс: Голоса Сибири — Narod.ru Владимир Исупов. Другая сторога войны.

¹⁸ Гланц Дэвид. Восставшие из пепла. Как Красная Армия 1941 года превратилась в Армию Победы Яуза, Эксмо 2009 г. // Электронный ресурс: <http://profismart.org/web/bookreader-156816-28.php>.

¹⁹ Заключенные, трудмобилизованные НКВД СССР и спецпоселенцы в Свердловской области в годы Великой Отечественной войны; <http://www.ebiblioteka.ru/browse/doc/21598599>. Вопросы истории. — № 3. — 2010. — С. 140–143; Лобченко Л.Н. Спецтрудпоселенцы Северного края в тылу и на фронте. 1941–1945 // Электронный ресурс: <http://www.dissercat.com/content/zaklyuchennye-trudmobilizovannye-nkvd-sssr-i-spetsposelentsy-v-sverdlovskoi-oblasti-v-gody-v#ixzz2jyW5aFYU> та ін.

В статье анализируются истоки дискриминационных ограничений для детей, депортированных во время «раскулачивания» в отдаленные местности СССР. Рассматривается процесс принятия решений о привлечении юношей призывного возраста из числа трудпоселенцев ГУЛАГа в различные формирования Красной армии в 1942 г., последствия мобилизации и реакция депортированных на эти мероприятия власти.

Ключевые слова: Депортация, воинская обязанность, мобилизация, призыв, депортированные, спецпереселенцы, трудпоселенцы, тылополчение, трудармия, ГУЛАГ, НКВД, НКО.

The article analyzes the origins of discriminatory restrictions for the children of peasants deported to remote areas of the USSR during the «expropriation of kulaks». The process of deciding on the recruitment of young men of military age among the «labor settlers» of GULAG to various units of the Red Army in 1942, the effects of mobilization and reaction of deported response to this policy is examined.

Keywords: deportation, conscription, mobilization, recruitment, deported, special settlers, labor settlers, the rear militia, labor army, GULAG, NKVD, NKO.